

довело до великих реперкусија. Као и раније, када је чињен притисак на влахе, они су почели да бјеже и преко граница на млетачку територију, тако се показало и овога пута. Због тога се приликом наредног пописа у уводу дефтера из 1540 – 42. године изричито наводи како је то влашко становништво раније било враћено у рају, како су му биле одузете повластице које су имали власи, и како је оно бјежало, те се наређује да му се поново врати статус влаха. Према томе, тешко је утврдити чињеницу: да ли је то становништво са влашким статусом било фактички влашко-сточарско, или је само добило тај статус из извјесних разлога, због своје службе на путевима и у рудницима и на тај начин мнјењало свој рајински у влашки статус.

Др Мухамед Хацијахић

НЕКИ РЕЗУЛТАТИ ИСПИТИВАЊА ЕТНИЧКИХ КРЕТАЊА У БОСНИ У XVIII И ПРВОЈ ПОЛОВИЦИ XIX СТОЉЕЋА

Нисам се нашао баш у завидном положају преузимајући обавезу да обрадим развој етничких односа у босанском пашалуку у XVIII и првој половини XIX стољећа.

Мислим да сам у мање повољном положају и од оних другова који обрађују раније турско раздобље. Они, напославу, имају на располагању турске катастарске дефтере, који пружају драгоцене податке и за проучавање етничких односа. С друге стране, у повољнијем сам положају утолико што имам на располагању католичке статистике, које дају могућност да се прати статистичко кретање ове структуре, али само ове структуре. Захваљујући вођењу матичних књига, босански бискупи су, почевши од 1743, састављали извјештаје поводом својих визитација Конгрегацији за ширење вјере у Риму. Ови извјештаји – осим, донекле, Милетићевог, у којем су садржани подаци да ли у поједином насељу има или нема муслимана и православних – помажу, дакако, само за праћење демографског развоја католичке популације. Наравно, да су од користи и шематизми, који се издају већ од године 1836, али статистичке податке садрже тек почевши од 1855. године.

Од извјесне помоћи за утврђивање бројчаног кретања становништва, али само православног и католичког, могу служити подаци о броју обвезника цизје, пошто се помоћу њихова броја може доћи до одређених процјена. Како имамо податке о католицима, то се издвајањем броја католика може доћи до броја православних. Узевши у обзир да је цизју у XVIII ст. плаћало немуслиманско мушко становништво по навршеној пунољетности, може се доћи до броја целокупне популације немуслиманског становништва, ако се зна удно пунољетних мушкараца у целокупној популацији. По нашем мишљењу, неће се много погријешити ако се узме да је однос броја обвезника цизје према укупној популацији 1:3,31.

Одмах треба узети у обзир резерве и у погледу утврђивања броја обвезника цизје и у погледу фактора 3,31. Сигурно је то да сви обвезници цизје нису били обухваћени, а и питање је да ли је бројка обвезника одражавала стварно стање. Могло је, дакле, фактички бити и више, али и мање обвезника. Турске власти су, истина, ригорозно сваких неколико година, утврђивале и провјеравале стање на терену. И појам »пунољетности« био је доста недефинисан; узимало се да је пунољетан младић са навршених 15 година; у позније вријеме, али углавном у доба када број становништва не будемо више утврђивали по броју обвезника цизје, пунољетним се сматрала и дјеца са навршених 10 година. Даље занемарено је при овом обрачуна јеврејско становништво, затим ослобођени, као што су тешки инвалиди, старци, неспособни за привређивање и сл.

Што се тиче фактора 1:3,31 којим је изражен бројчани однос између обвезника цизје и осталог становништва, до ове бројке дошао сам држећи се стања како произлази из првог модерно обављеног опћег пописа становништва од 1879, који даје слику етничких односа у посљедњем стадију турске власти. Занимљиво је да и за раније доба, рачунске операције које сам био у могућности извести, дају основе да је фактор 1:3,31 прилично реално постављен, иако је очито да је морао у току времена варирати. Фактор 1:3,31 узет је и при утврђивању броја муслиманске популације на темељу броја војних обвезника, полазећи од тога да су опћом војном обавезом муслимана (нефири ам) обухваћене исте категорије становништва, као и обавезом цизје. Уосталом, и када би се могли наћи бољи параметри од оних за које сам се определијелио, резултат до којег долазимо о бројном односу муслиманског и немуслиманског становништва не би се у релативном смислу битније измијенио, пошто се узима јединствен критериј, тј. број пунољетних и за један и за други етнички дио становништва.

Од знатне су ми помоћи при овим истраживањима били *Beschreibung des Königreichs Bosnien* из 1789, Перетићев извјештај од 1785, један дубровачки извјештај од 1780, као и један аустријски извјештај од 1817.

Са редовним пописима становништва у Турском Царству, очито да се задовоље у првом реду војне потребе, отпочело се 1831, али тада у Босни није обављен попис услед Хусејн-капетанова устанка. Други покушај за опћи попис становништва учињен је за Велики-паше (1834 – 1836), али и овај пут у Босни није извршен услед немира, како ми је дао податак мр Ахмед Алчић.

На овај начин прва званична статистика босанског становништва потјече тек од 1850/51, и, према уобичајеној пракси, исказала је само мушко становништво. Наводно су приликом овог пописа бројене само куће. Уза све резерве, које се нужно постављају, овај попис има се сматрати доста поузданим, прије свега зато што се његови резултати, у упоредби са првим модерним пописом од 1879, показују логичним за популациони прираст који је у међувремену уследио.

У досадашњој литератури резултати овог пописа углавном су погрешно презентирани, често зависно од симпатија и антипатија аутора према појединим етничким структурама (случај са Хилфердингом, Кукуљевићем и др., а према њима-су се поводили каснији писци).

У раздобљу од 1851. до 1879. навођени су различити подаци о броју босанског становништва, али се при томе мало водило рачуна да ли се ти

подаци могу усагласити са првим поузданим пописом од 1879, односно са статистикама католичког становништва. Може се рећи да су сви ти подаци, укључиво и тзв. »званични« од мале вриједности. Спомињани су званични подаци тобоже по »попису од 1865«, затим од 1870, објављени у босанској салнами, даље од 1871, који су такођер објављени у босанској салнами, и напосокон од 1875. Сви су ови званични подаци произвољни, а да је тако, види се по бројкама које исказују за католичко становништво. Депласираност турских статистика (осим прве) види се и по томе што је 1865. преувеличан број православних, а 1870/71. број муслимана, ако се подаци конфронтирају са стањем од 1879.

Могуће одређену пажњу завређују подаци о становништву које је приказао аустроугарски генерални конзул у Сарајеву др Светозар Тодоровић у своме извјештају од 1875. Није познат извор одакле је узео ове податке, али попис, који је обављен четири године касније, у основиим линијама је потврдио исправност Тодоровићевих података за које и он напомиње да нису посве тачни »пошто нема уредног пописа становништва«.

На овај начин дошао сам до неких одређенијих статистичких података за поједине године. Тако је у првом деценију XVIII стољећа у босанском пашалуку могло бити око 77.000 православних и 25.000 католика. За годину 1724. извео сам податак о броју муслимана, којих је те године могло бити 213.000. Године 1732. било је у Босни око 340.000 становника, и то 198.000 муслимана, 113.000 православних и 30.000 католика. За годину 1737. имамо број муслимана, који је износио око 132.000.*) Године 1763. било би 168.000 православних и 59.000 католика. За годину 1789. имамо приближне податке за све три структуре: босански пашалук би тада имао око 600.000 становника, а од тога око 265.000 муслимана, 253.000 православних и 79.000 католика. Почетком прошлог вијека, око 1803, било би 243.000 православних и око 100.000 католика. Године 1817 – непосредно послје катастрофалне куге – било би, у босанском пашалуку, такођер, 600.000 становника, а од тога око 200.000 муслимана, 350.000 православних и 50.000 католика, које је куга преполовила. Званична турска статистика из 1850/51. даје основ да се закључи да је тада у Босни и Херцеговини било 1,112.000 становника, а од тога 424.000 муслимана, 486.000 православних и 171.000 католика. Први пак аустроугарски попис, извршен годину дана након престанка турске власти, регистрирао је у Босни и Херцеговини, у њеним смањеним границама, 1,158.000 становника. Муслимана је било 448.600, православних 496.400 и католика 209.000.

Сви су ови подаци апроксимативни, али, мислим, поузданији од било каквих процјена које су давали поједини аутори.

Желио бих да напоменем да су често цитирани подаци о броју босанског становништва које је дао Шомет де Фосе (Chaumette des Fosés) с почетка XIX стољећа готово неупотребљиви. Једино је поуздао за католички дио становништва, но претјерује, нарочито у броју муслимана. Исти је, на жалост, случај и са Mittesserom, који је дао процјене о броју способних за оружје по нахијама, но анализа коју сам извршио показала је да је у глобалу нетачан.

*) Накнадно примјећујем да је до овог наглог пада у броју муслиманског становништва дошло усљед масовног страдања од куге у 1731 – 1732. години те као посљедица губитака од 14.700 погинулих у перзијском рату и под Озијом.

* * *

Надаље сам размотрио колики је био удио градског, а колики сеоског становништва у укупној босанској популацији, даље колики је удио појединих етничких група у укупној градској популацији и колики је удио градског стаиовништва у појединим етничким групама.

Само сам за неке градове дошао до тачнијих података о броју становништва и њиховој етничкој структури, па та питања још изучавам. У свим градовима било је изразито доминантно муслиманско становништво. Од почетка XVIII стољећа, међутим, градови постају атрактивни за немуслиманско становништво, првенствено Србе. Прве поуздане податке о броју кршћанског становништва у Сарајеву имамо из 1736. код Деливића. Он наводи да је у Сарајеву било 1150 православних и 22 католичке куће са 211 душа. У Мостару је године 1768. могло бити око 400 православних напрема 73 католичка становника.

* * *

Говорећи о факторима развоја становништва, обрадио сам:

- природни прираст
- миграције
- кугу и друге епидемије
- људске губитке у ратовима и
- вјерске конверзије.

Није ми требало много напора да утврдим да је једна од основних карактеристика популационог развоја био висок наталитет, али упоредо и морталитет, али тако да је велик морталитет, нарочито дјече, био надокнађиван још већим наталитетом. Разумије се да су ми и код праћења наталитета, односно фертилитета биле од највеће користи католичке матице. Велики наравни прираст становништва у Босни уочио је и патријарх Василије Бркић у своме опису Турске и њених кршћанских народа (1771). Он истиче како је земља Босна сасвим здрава, па се у њој народ много множи. Овај разлог наводи као трећи при покушају објашњења откуда то да у Босни превладавају »турци« (мисли босански Муслимани).

* * *

Испитивање миграционих кретања, задао ми је много потешкоћа с обзиром на велику флукуабилност појаве, а и парцијалност података. Премда се моје проучавање односи на позније вријеме, када и неке традиције о миграцијама могу доћи у обзир као извор, ја сам избјегавао да се ослањам на традиције. Етнографски материјал ми је послужио у најбољем случају само као комплементарни. Инструктивна су, нпр., испитивања етнолога Марија Петрића за Ливањско поље. У 35 тамошњих села, која спомиње Драгићевићев извјештај од 1743, живјеле су 322 породице, а од њих

сада постоје свега 192 у Ливањском пољу. Ово спомињем као илустрацију о потешкоћама праћења миграционих кретања и тамо гдје имамо читаве пописе дијела становништва, какав је Драгићевићев и Богдановићев из половине XVIII стољећа. Потешкоће у праћењу миграционих кретања тим су веће што су она најчешће имала карактер периодичних кретања тако да су, осим у глобалном разматрању, тешко ухватљиве.

Многобројна досељавања у босански пашалук у XVIII и првој половини XIX стољећа уско су повезана са тадашњом потпуном декомпозицијом класичног тимарског система. Осим тога, ово је доба у којем су сеоска земљишта често остајала пушта, нарочито услед пустошења заразних болести, као и услед изгибања у ратовима, па је био интерес и државе, представљене у спахији, а и чифлуксахибија, који су приволом спахије уз плаћање одређених доприноса куповали и располагали земљиштима, да би се на чифлацима под сваку цијену осигурала радна снага. Одатле и толико бројни миграциони процеси и колонизације.

Покушао сам да испитам узроке тим многобројним миграционим кретањима. Највећим дијелом ријеч је о економским узроцима. Нпр. досељавања у Босну из Далмације изазивала су глад, самовоља чиновника, тешки порези, глобе, недостатак обрадивих површина и други разлози економског карактера. Било је и других узрока, нпр., избјегавање војне обавезе након што је Далмацију запосјела Аустрија. Слични разлози доминирали су и код емиграција из Босне. Успио сам да пронађем већи број најдрастичнијих примјера из турских докумената из којих је видљиво да су исељавања била проузрочена увођењем нових и незаконитих пореза, пореским злоупотребима, самовољом, феудалном анархијом и другим сличним поступцима. Прелаз са система флтурије на плаћања редовних пореза такођер је доприносило емиграцијама. И сточарска кретања у питомије крајеве трагирала су путеве за миграције.

Ратови су били неуралгичне ситуације за масовне миграције. Аустрија, односно Млетачка Република манипулисале су у ратовима са кршћанским становништвом, а последице ратова и једна и друга страна чинила је све да привуче на своју страну што више земљорадничког становништва.

Послије великог рата од 1683. до 1699. многобројно исељено хрватско и српско становништво, као и изгинуло муслиманско, а дијелом и српско и хрватско становништво, није се могло накнадити досељеним муслиманским становништвом, тако да је турској држави било од животног интереса из економских и фискалних разлога да се ненасељени крајеви населе, па било то и кршћанском рајом. Посебно је била критична ситуација у пограничним крајевима, у првом реду према Аустрији.

Политика коју је у овом погледу инаугурирала централна власт огледала се у неколико инструкција о насељавању раје.

Да би се привукло становништво, заправо добрим дијелом вратило у свој стари завичај, власт је ослободила гранично становништво плаћања цизје у трајању од двије године. Цизја се тада у читаву босанском пашалуку плаћала по најнижој стопи, раја је имала право да се врати на своје раније посјеле без обзира на посједовне односе који су у међувремену настали, а ослобођена је и од плаћања таксе на темесук.

Слиједећи рат, онај са Млетачком Републиком од 1714. до 1718. већ одмах на почетку увео је рају у вртлог догађаја. Млечани су настојали придобити рају за протутурску акцију, а то је имало посљедицу прибјегавање раје на млетачки териториј, па и њено стављање у службу ратним циљевима непријатеља царства.

Аустријско запосједање земљишта југои од Саве, а нарочито иако што је поновно успостављена граница на Сави Београдским миром (1739), резултирало је јачањем српских и хрватских насеља у Босанској Посавини. И дио граничара који су само обрађивали земљу с друге стране Саве тада се определили на босанску страну.

Но прије тога, аустријским запосједањем Србије, она је постала привлачна за српске емигранте из Босне. Првих година окупације дошло је до јачег покрета за иселјавање Срба из Босне у Србију, али се то временом смањило, па штавише улиједило је масовно враћање иселеног српског становништва у Босну.

И посљедњи аустријско-турски рат одразио се на миграциона кретања. У овој прилици, поучена искуством ранијих ратова, да би се спријечила сарадња босанских Срба и Хрвата с Аустријом, власт је одлучила да изврши пресељавање кршћанског становништва из граничних подручја у унутрашњост. То је у потпуности успјело у Посавини. У току овога рата масовно се селило српско становништво из Крајине.

Етничка престојавана, настала у овом рату, санкционисана су тачком VIII Свиштовског уговора. Ту је утврђено да ни Аустрија ни Турска не могу тражити да се врате њихови избјегли поданици. Они који добровољно остану у новој домовини, стичу грађанска права те земље.

За вријеме устанака – а њихова серија почиње са Хусејн-капетановим устанком – редовито се дешавало да би појединци и веће групе прибјежавали преко границе. Рачуна се да је с Градашчевићем пребјегло у Славонију око 500 муслимана, од којих су шездесеттројица прешла у Београд, а остали су се вратили у Босну. И прибјегавања за поп Јовичине буне била су привремена. Устанци поткрај турске власти такођер су изазвали миграциона кретања. Аустријски службени извјештаји регистрирали су да се у банијском и градишканском дистрикту нашло 22.734 босанска емигранта, а 16. децембра 1875. било је у војној граници (осим провинцијала) 27.626 бјегунаца. Андраши (Andrassy) је на Берлинском конгресу оперисао са цифром од 200.000 бјегунаца. Иако је ријеч о великим цифрама, и ова су пребјегавања, која нису имала трајнији карактер, остала готово без икаква ефекта на етничке односе.

* * *

Даљи фактор, али негативан, у развоју становништва биле су епидемије, највише куге.

Демографски значај куге јесте у томе што је не само прорјеђивала становништво, и то углавном највише млађе нараштаје, већ је доводила и до нестајања читавих породица и насеља. Мјесто изумрлог становништва улијед куге, насељавано је ново становништво, најчешће друге етничке

структуре. Од куге – против које турска власт није никада успјела организовати било какву успјешнију одбрану – страдало је највише густо насељено становништво: градови и низински предјели, а онда насеља покрај друмова. Сарајево и Мостар највише су страдали.

Куга, односно такођер и друге заразне болести, које су погрешно означаване као куга, била је у току XVIII стољећа, па све до најкатастрофалније епидемије у годинама 1813 – 1818. могло би се готово рећи перманентна појава. Епидемије куге у појединим крајевима Босне трајале су у XVIII и XIX стољећу, нарочито у годинама 1711, 1731 – 1732, 1741, па 1742, 1743. и 1744, затим 1753, па 1761 – 1765, 1771, 1775, 1782 – 1784, те 1813 – 1818.

О свим овим харањима располажем извјесним процјенама о броју жртава од стране савременика, но те су процјене најчешће претјеране. Ипак, ако, нпр., савременн лијечник Фрари каже да је ова посљедња куга покосила пола босанског становништва, а он је тада цијенио да у Босни има око милион становника, а до исте је процјене дошао и Мато Кристићевић у своме *Epidemiologi*, то не мора бити ни претјерано. Подаци из матице умрлих католичког становништва документирају ове тврдње. Уочи куге, 1813. године, број католика је износио 104.361, а 1818. број је смањен на 50.391. Страдање муслиманског становништва било је очито још и веће зато што су настањивали градове и гушћа насеља, односно жупније предјеле.

* * *

Даље, исто тако негативан фактор у развоју становништва представљала су изгнбања у ратовима. То, прије свега, вриједи за муслиманско становништво. Узимам овдје као примјер рат против Русије који је почео 1736. Од 7.743 заробљеника у Босну се вратило свега 1.340.

Фактор прелаза из једне у другу вјеру у овом периоду је безначајан. Ипак, знамо да су, дапаче, три католичка свећеника прешла на ислам. Било је појединачних прелаза с православља у католичку вјеру и обратно.

* * *

У посебном поглављу приказао сам правце развоја муслиманског, српског, хрватског и осталог становништва.

Резултати до којих сам дошао у погледу Муслимана могли би се у кратко сажети на слиједећи начин:

Послије тешких пустошења и ратних изгнбања муслиманске популације, али демографски нешто ојачане досељавањима из крајева који су у великом рату припали под угарску, аустријску и млетачку власт – слиједи у XVIII и првој половини XIX стољећа период у коме су босански Муслимани проживљавали готово стални демографски узмак. То је становништво имало најмањи демографски прилив, а читаво ово вријеме понајвише је страдало од сталних кужних харања, па као жртве у ратовима и унутрашњим нередима. На тај начин од већинског становништва кроз читаво XVIII

стољеће и на самом почетку XIX стољећа, муслиманско становништво бројчано долази тек на друго мјесто.

Муслиманско становништво се у овом периоду налазило са популационог становишта у пуној стагнацији: Исламизација је престала и јављала се само спорадично и појединачно. Досељавања у Босну, изузев у XIX стољећу из Србије, потпуно су престала. Уочљива су, штавише, иселавања у Србију, али је то касније у извјесном смислу изравнано досељавањима из Србије. Прираст муслиманског становништва у Босни свео се углавном само на наравни прираст.

Фактор миграција у етничком развоју босанских Муслимана није у XVIII и првој половини XIX стољећа битније утицао ни с аспекта повећања, односно смањења бројности нити с аспекта етничких промјена ове популације.

Ипак је миграционих кретања било међу Муслиманима, и то углавном највише из политичких разлога.

Већ за прву деценију XVIII стољећа један податак свједочи о њиховим миграцијама у источни Сријем, као и Београд.

Упоредо с напуштањем Сријема у аустро-турском рату од 1716 – 1718, муслиманско становништво је морало, услед аустријског заповједања, напустити и Србију, као и уски појас јужно од ријеке Саве у Босни. Дио избјеглог становништва из Србије настанио се у Босни.

Београдски мир 1739. и успостављање раније власти у крајевима јужно од Саве и у Србији изазвао је многоструке реперкусије на етничке односе. Муслимани се, истина, на ширем подручју Посавља иису више вратили у села, али је дошло до обнове вароши које су привукле муслиманско становништво.

На релацији Босна – Србија дошло је до значајних миграционих процеса.

Послије Београдског мира, Београд и смедеревски санџак постали су атрактивни за Босанце. Тада је дошло до реформе феудалних односа који су постојали прије аустријско-турског рата од 1716 – 1718. Те реформе у Београду и смедеревском санџаку састојале су се у томе да су земљишни односи, какви су вриједјели прије тридесет година, изгубили сваку важност. Дошло је, штавише, (као и у сјеверној Босни, односно у оном уском појасу јужно од Саве) до секуларизације вакуфа, а уведени оцаклук тимари по узору на стање у Босни.

На овај начин, почевши од 1741, отворио се пут колонизацији босанских породица у Србију. Удио управо Босанаца у попуњавању 700 зијамета и тимара у смедеревском санџаку сигурно није био безначајан.

И двогодишњи аустро-турски рат, који је завршио Свиштовским миром 1791. опет је изазвао селидбене процесе из Србије у Босну, па онда из Босне у Србију. У овој фази је и протјеривање јањичара из београдског пашалука догађај који је имао реперкусије на селидбене процесе босанских Муслимана. Насељавање београдског пашалука становништвом, које не припада јањичарима, постало је у ово доба посебно атрактивно, али није извјесио колико је овом приликом досељено Босанаца. Спомине се да је у јануару 1792. стигло у Београд 500 Босанаца, а два мјесеца касније стигле су им и жене, свега око стотину.

Свиштовски мир, који је довео до корекције граница на штету Босне на сухомеђи с Хрватском, имао је последњу да су се тамошњи Муслимани морално повули у крајеве под турском влашћу. Један део тих пресељеника населио се у београдском пашалуку. Аналогни процес са муслиманским становништвом дешавали су се и на турско-млетачкој граници, посебно поводом рата 1714. до 1718.

Стварање слободних држава Србије и Црне Горе било је праћено тежњом да се ове нове државе ријеше муслиманског становништва, без обзира на његово етничко поријекло.

О овим сеобама и њихову бројном ефекту имамо доста детаљне податке у турским документима.

У Босну се, коначно, доселио и део црногорских Муслимана, од којих су неки из дијелова Херцеговине који су припојени Црној Гори после ратова 1876 – 1878. и Берлинског конгреса 1878.

Што се српског становништва у Босни тиче, моја изучавања дала би се свести у ових неколико констатација:

Српско становништво у Босни и Херцеговини било је читаво вријеме у XVIII и XIX стољећу врло бројно заступљено, иако се стално смјењивало, па у појединим крајевима сачињава досељеничко становништво познијег времена. У демографској историји ове популације посебно обиљежје дају бројна досељавања из Црне Горе, као и унутрашња миграциона кретања, прије свега из Херцеговине у Босну, али такођер и иселавања, посебно у Србију.

Већ је с почетка XVIII вијека de Vietri (1708) говорио како у Босни има много православаца, а њихов број пратио сам комбиновањем броја обвезника изије по одбитку католичког становништва.

Српско становништво, које је имало разбијен тип насеља и добрим дијелом настањивало брдске регионе, релативно је мање страдало и од кужних и других епидемија. Почевши од тридесетих година прошлог вијека, ово становништво по бројности чини релативну већину. Од тада, па преко читаво једно стољеће, представљаће у Босни и Херцеговини најбројнији део становништва. Та је релативна већина 1879, приликом првог опћег пописа, износила 42,88 посто.

Миграциона кретања српског становништва била су кроз све ово вријеме перманентна и интензивна.

Већ одмах након утврђивања граница по одредбама Карловачког мира масе српског становништва селиле су се испод турске власти у млетачке и аустријске земље. Спомињем тадашње насељавање Срба из босанског пашалука у Боку.

И нова констелација, настала као резултат аустријско-турског рата 1716. до 1718, посебно аустријско запосједање Србије, изазвало је миграциона кретања српског становништва, овога пута из Босне у Србију.

Исходом рата, нашла се Србија у знатној мјери без становништва, било услјед иселавања Муслимана, било услјед ратних пустошења. Било је настојања да се у Србију привуку Нијемци и хришћани из Турске, а њемачким колонистима даване су и одређене повластице.

У ово доба уследила су бројна насељавања Срба из босанског пашалука у аустријску Србију. Исељеници су највећим дијелом били из Старог Влаха, источне Босне, као и других дијелова пашалука.

Било је даље и исељавања у Далмацију, па и у Русију.

Исељавања у Србију знатно су ослабила српска насеља у Босни. Василије Бркић, који је једно вријеме био и сарајевски митрополита, писао је (1771) како је »мало хришћанства у Босни«.

Аустро-турски рат од 1788 – 1791. оставио је такођер јаког одраза на миграциона кретања српског становништва, и то прије склопљеног мира у правцу емиграција, а након тога имиграција.

За вријеме рата прешло је само у Банију и Карловачки генералат преко 20.000 Срба са 29 парохијских свештеника и 17 калуђера из манастира Рмња на Унцу и из манастира Моштанице у Поуњу.

Међутим, послје Свиштовског мира уследио је снажнији вал новог насељавања Срба у сјеверозападну Босну.

Српско становништво у Босни с краја XVIII и почетком XIX стољећа, раније проријеђено многобројним исељавањима, убрзо је ојачало тако да је поновно могло дати многобројне исељенике у новоослобођену Србију. Та исељавања као да су попримила шире размјере у раздобљу од 1810. до 1820. године.

Упоредо с овим исељавањима, нарочито послје куге од 1813. до 1818, дакле тридесетих година и касније, врши се насељавање горштачког становништва из Црне Горе и источне Херцеговине на подручје сарајевског санџака (према Авди Сућески насељавање рогатичког кадилука услједило је чак послје 1835. године).

Досељавања босанских Срба у Србију била су доста бројна за прве владе кнеза Милоша (1815 – 1839).

Слиједећем масовнијем покрету Срба Босанаца за насељавање Србије претходило је доношење Закона о насељавању странаца, који је потписао кнез Михајло 10. фебруара 1865. Покрет је потпуно обустављен у јесен исте године забраном српске владе »да се не прорјеђује православно становништво у још неослобођеним крајевима«.

Покушао сам да размотрим и процесе јачања српског грађанства, које је временом толико ојачало да постаје одређен фактор и у градовима изван босанског пашалука.

За хрватско становништво од почетка XVIII стољећа, па надаље, могло би се укратко рећи ово:

Хрватско становништво у Босни доживјело је масовним исељавањима, посебно за провале принца Еугена 1697, праву демографску катастрофу и она се продужава све до окончања турско-млетачког рата од 1714. до 1718. Број Хрвата у босанском пашалуку знатно се смањио тако да су године 1723. чинили свега 25.000 становника. Негативне последице исељавања по интересе католичке цркве увидјела је и Kongregacija de propaganda fide, која је 21. јуна 1723. донијела закључак »да се нареди провинцијалу и кустоу Босне да се побрину да у будуће кршћанске породице не прелазе пријек о испод турске власти«. Па када се догодило да су неке католичке поро-

дице из Херцеговине прешле у Славонију, оптужен је 1780. ђаковачки бискуп Кртица да уз помоћ агената, а особито фрањеваца, примамљује народ за насељавање у његову пусту бискупију.

Бројчани развој католика у босанском пашалуку може се одлично пратити, прије свега, из извјештаја босанског апостолског викаријата, успостављеног 1735, али и из матичних књига (које нису у цијелости сачуване). Ови извјештаји исказују нешто мањи број католика од стварног из разлога, јер у њима нису били обухваћени католици требињско-мрканске бискупије који су спадали под јурисдикцију дубровачког надбискупа. Извјештене потешкоће у праћењу бројчаног развоја настале су 1847, када је од Босне одијељена Херцеговина као посебан викаријат, па нисам био у прилици, држећи се шематизама, који нису редовно излазили да располажем синхронизираним подацима и за Босну и за Херцеговину.

Захваљујући бројним извјештајима, био сам у могућности да саставим табелу о кретању католичког становништва у Босни са егзактним подацима кроз читаво XVIII и прву половину XIX ст.

Ако се узме у претрес раздобље од 1723. до 1813, и поред неколико кужних харања, која су тешко погађала и ово становништво, просјечни годишњи просјек прираста износио је 1,6 посто. Ако се стартује од 1737. године (Деливићев извјештај), полазећи од тога да податак од 1723. представља процјену, онда је просјечни годишњи просјек 1,7 посто.

Куга од 1813. до 1818. уништила је половину хрватског становништва, па се то раздобље не може узети као репрезентативно. Зато долази у обзир да се утврди тренд пораста од 1818, односно ако је 1818. база, онда од 1819. до 1840. У томе раздобљу стопа раста износила је 4,35, што другим ријечима значи да је становништво порасло за два и по пута. Тренд пораста у раздобљу од 1819. до 1879. износио је 2,36, а од 1841 (база 1840) до 1879. године 1,26. Од 1819. до 1879. становништво је порасло преко 4 пута.

Овако велик прираст далеко је изнад европског прираста, који је у раздобљу од 1700. до 1800. просјечно годишње износио свега 0,6 посто.

Огроман прираст хрватског становништва у току XVIII и у првој половини XIX ст. објашњава се досељавањима, иако се не може потцијенити нити велики ступањ фертилитета свих Босанаца, па и босанских Хрвата.

У етничком развоју хрватске популације видно су се испољила мнобројна досељавања. Заправо се овдје добрим дијелом радило о повратничком становништву, дакле већином по породичном поријеклу старим Бошњацима. Карактеристично је да су ови досељеници и насељавали крајеве у којима је прије бечког рата било бројније заступљено хрватско становништво, са изузетком Подриња, гдје није дошло до обнове хрватских насеља.

Било је исељавања, али углавном у првом раздобљу, до завршетка млетачко-турског рата 1714 – 1718. и устаљивања граница.

Етнички развој Хрвата, почевши од трећег деценија XVIII ст. па даље све до окупације, у знаку је сталних досељавања из Далмације, као и унутрашњих миграционих кретања из Херцеговине у Босну. У раздобљу од Пожаревачког до Београдског мира и приликом разграничења након Београдског мира било је досељавања и из Славоније. Након Свиштовског мира, већи вал исељавања хрватског становништва услиједио је из Дубице и њене околице. Један дио тог становништва био је насељен заједно са

Србима у дрежнички и цетински котар након што су овај крај морали напустити Муслимани, а онда на подручје оточке регименте.

Треба напоменути и то да досељавања из Далмације нису увијек имала трајнији карактер. Поједини су се досељеници враћали у ранији завичај.

Дјеломично сам завршио и проучавања малог процента неславенских етничких скупина у босанском пашалуку. Једино бих споменуо да је, додуше било асимилације, али асимилациони процеси нису никада били насилни већ увијек спонтани. Мора се рећи да је асимилациона снага домаћег елемента била изразито јака. Штавише и оне етничке групе које су успјеле сачувати своју индивидуалност адаптирале су се у босанској средини у културном погледу. Ту мислим, првенствено, на босанске Јевреје.

Др Мухамед Хаџијахић

МЕТОДОЛОШКИ ПОСТУПЦИ КОД УТВРЂИВАЊА БРОЈА БОСАНСКЕ ПОПУЛАЦИЈЕ У КАСНИЈЕМ ТУРСКОМ ПЕРИОДУ

Покушавајући да утврдим бројно стање становништва босанског пашалука у току XVIII стољећа, па XIX стољећа до 1878, увјерио сам се у непоузданост и нелогичност података појединих савременика о броју становништва. Примјер те непоузданости и нелогичности јесу процјене о броју становништва Сарајева. Готово стално се оперисало са бројкама од 50, па до 80.000 становника Сарајева. Те су бројке немогуће, јер се зна насељени простор Сарајева и дистрибуција кућа у раније доба, па би било тешко икада у турско доба смјестити на том простору више од 40.000 становника, а стварно је број сарајевског становништва био још и мањи. Често зачуђује у којој су мјери нетачни подаци и појединих обавјештајаца који су на лицу мјеста прикупљали разне обавјештајне податке, па и податке о броју становништва.

Није прихватљиво да се при презентирању тих података према њима не заузме критичан став. То важи и за турске званичне статистике, објављене у босанским салнамама (годишњацима). Конкретно, турске статистике, које се воде четврт вијека прије окупације, могу се конфронтирати са првим модерним пописом од 1879, као и са католичким статистикама, па им је, с обзиром на малу временску дистанцу могуће оцјењивати поузданост. Јер шта имамо од тога цитирања разних аутора, који су давали, очито, депласиране податке о броју становништва, осим ако тим цитатима који се преписују из чланка у чланак желимо да посвједочимо своју »ученост«.

Поставља се питање да ли се и на који се онда начин може доћи, макар до приближних процјена, о бројном стању становништва. За католички дио становништва нема проблема, јер о њима постоје скупни извјештаји Kongregације de propaganda fide, а дјеломично су сачуване и матице. Тур-